

ПОНЯТТЯ "ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ" ТА ЇЇ ЗНАЧУЩІСТЬ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

У статті подано теоретичний аналіз поняття "професійна рефлексія", яка набуває все більшого значення у різних сферах суспільного життя. З'ясовано, що особливого значення здатність до професійної рефлексії набуває під час навчання у вищому навчальному закладі, адже аналіз власних ресурсів, їх перегляд, інвентаризація дозволяють активно формувати індивідуальний стиль професійної діяльності майбутнього психолога, моделювати образ майбутньої професії.

Ключові слова: рефлексія, професійна рефлексія, майбутні психологи, професійна діяльність, професіонал.

Постановка проблеми. В останні роки у психології значно зростає інтерес до вивчення проблеми рефлексії. Це пов'язано зі значними змінами у суспільно-політичному, економічному та духовному житті, перебудовою соціальних відносин, що призвело до відмови людей від усталених стереотипів мислення та поведінки, до потреби у стимулюванні розвитку активного, творчого ставлення до себе, власної діяльності. До того ж, рефлексія є одним із головних психологічних механізмів професійної діяльності особистості.

У теперішній час високим соціальним запитом користуються саме фахівці, які володіють практико-орієнтованими компетенціями, спроможні на творче перетворення дійсності, а також професійний саморозвиток і самовдосконалення. З огляду на це, в освітньому просторі зростають вимоги до професійності фахівців, що, у свою чергу, підсилює увагу представників психологічної науки до проблеми професійної рефлексії. Адже однією з її важливих функцій є забезпечення розвитку в майбутнього спеціаліста-психолога усвідомленого ставлення до професійної діяльності. Більше того, професійна рефлексія має важливу соціальну, наукову та практичну значущість, оскільки завдяки їй формуються цінності, які визначають гуманістичну спрямованість майбутнього психолога. Водночас вона є засобом пізнання власних професійних можливостей студентом та сприяє становленню його індивідуального стилю діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. У ХХ столітті в філософії проблема рефлексії почала все більше зацікавлювати вчених. Активно вивчав зазначений феномен К. Мамардашвілі. Вчений стверджував, що вона є основним способом контакту особистості з власним внутрішнім світом. Філософ В. Лекторський вважав рефлексію головним засобом пізнання світу, а розуміння себе – це її вторинна функція. На думку вченого, рефлексія є інструментом самопізнання. Також науковець зазначав, що у процесі самопізнання людина набуває досвіду, який сприяє усвідомленню власного "Я". Рефлексія допомагає проторувати шлях до підсвідомого. Він підкреслював, що знання учнів стають власними лише тоді, коли із свідомості транслюються у підсвідомість і вже там стають планом дій [7; 9].

Отже, для сучасної філософії рефлексія є формою теоретичної діяльності, яка є необхідною у процесі життєствердження кожної соціально розвинутій людині. Цей феномен спрямований на розуміння особистістю власних дій та на самопізнання. За поглядами більшості філософів, саме рефлексія визначає специфіку духовного світу сучасної людини.

Набагато глибше рефлексія досліджена у педагогічній науці. Т. Щербакова довела, що рефлексія є механізмом самоконтролю, який забезпечує особистісне зростання вчителя. Зазначений механізм активно досліджувався у роботах В. Кривошеєва та Є. Боброва, які виявили, що знання про умови та особливості функціонування рефлексії у вчителя на початковому етапі адаптації до педагогічної діяльності сприяють удосконаленню змісту його психолого-педагогічної підготовки, а сама рефлексія є психологічним механізмом професійного самопізнання студентів педагогічних навчальних закладів [6; 22].

Отже, у теперішній час вчені-педагоги активно працюють над вирішенням завдань стосовно професійної підготовки майбутніх вчителів і у більшості випадків схиляються до думки, що формування педагогічної рефлексії підвищує показники готовності до діяльності.

Питання рефлексивності особистості науковці все частіше відносять до кола найважливіших загальнопсихологічних проблем. Масштабність соціальних, професійних, політичних, інформаційних проблем, які вирішуються саме за допомогою понятійного апарату рефлексивних процесів з кожним роком збільшується. Л. Виготський підкреслював актуальність проблематики рефлексії як свідомої та довільної регуляції діяльності. С. Рубінштейн постійно звертався до вивчення аспектів рефлексії,

вирішував питання взаємозв'язку первинної та вторинної (рефлексивної) форми психічного. В. Давидов трактував рефлексію, як "уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і зіставляти з предметною ситуацією власні дії" [5, 63]. Розвиток рефлексії як центральної професійно важливої якості особистості, від якої залежить успішність оволодіння і виконання людиною професійної діяльності, детально вивчав Б. Вульф [4; 17].

Рефлексія, як зазначав Б. Мещеряков, – це розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, відчуттів, станів, здібностей, характеру, вирішення особистісних завдань, власного призначення тощо. Рефлексія визначається як процес і результат взаємодії людини з самою собою та навколишнім світом. Рефлексивність виступає як важлива ланка свідомості особистості, яка відносно її буттєвого та духовного рівнів виконує контрольну, оцінювальну та змістовизначальну функції [11].

Аналіз детальнішого визначення проблеми рефлексії показав, що зазначений феномен аналізується психологами в контексті дослідження різних аспектів: вивчення рефлексії в структурі спільної діяльності (В. Недоспасова); особистісний аспект, де процес рефлексії розглядається як результат осмислення своєї життєдіяльності (Ф. Василюк); генетичний аспект дослідження рефлексії (Ю. Громико); метакогнітивний аспект у вивченні процесів рефлексії (М. Келлер). Але недостатньо вивченою залишається саме проблема професійної рефлексії та її значущість у професійній діяльності особистості.

Метою даної статті є теоретичний аналіз поняття "професійна рефлексія" та окреслення її значущості в діяльності майбутнього психолога.

Виклад основного матеріалу. Рефлексія охоплює процеси комунікації, самосвідомості та самоосмислення. Вона є гарантом позитивних міжособистісних контактів у суспільстві. С. Рубінштейн визначав її як занурення в глибини "самого себе". Рефлексія, за його твердженнями, – це шлях до "перебування поза чим-небудь". Вчений вважав, що саме тому рефлексія призупиняє потік життя людини і виводить подумки за його межі. Б. Ананьєв у своїх роботах зазначав, що вивчення проблеми розвитку рефлексії має надзвичайно велике значення для вирішення завдань виховання та самовиховання людини [1; 17].

Однак багато науковців мають іншу точку зору щодо розуміння поняття "рефлексія". Як стверджував К. Роджерс, рефлексивні процеси активізують внутрішнє життя людини, роблять його цілісним та допомагають гармонізувати й стабілізувати емоції шляхом мобілізації вольових зусиль. На думку Б. Ломова, рефлексія сприяє формуванню партнерських якостей особистості, таких, як проникливість, чуйність, терпимість, розуміння інших. За поглядами Г. Щедровицького, вона забезпечує узгоджені дії партнерів під час виконання спільної діяльності, спонукає до самоаналізу та переосмислення дій власної особистості. О. Асмолов вважав, що рефлексія є важливим фактором самовдосконалення [2; 8; 14; 21].

У результаті багатоаспектних досліджень рефлексії, психологи виокремили низку її особливостей, а саме:

- рефлексія є важливим компонентом мислення (Л. Виготський);
- завдяки рефлексії людина набуває досвіду самоаналізу, самоусвідомлення та пізнання інших, що, у свою чергу, забезпечує динамічний розвиток новоутворень особистості на рівні мисленнєвих операцій (М. Кларін);
- рефлексія потрібна для обробки та засвоєння інформації, оскільки вона сприяє усвідомленню інформації, розумінню того, як впливає ця інформація на особистість, а також визначає її роль та місце в життєдіяльності людини; за допомогою рефлексії відбувається трансформація інформації в особисте знання (В. Буторін);
- рефлексія необхідна для самоконтролю та аналізу власного досвіду (А. Петровський).

На сучасному етапі рефлексія набуває все більшої значущості у різних сферах діяльності, зокрема це стосується професійної діяльності. Спираючись на думку В. Шадрікова, можна стверджувати, що "будь-яка діяльність постає перед учнем у формі нормативно-схваленого способу діяльності", а також що "у процесі оволодіння професією людина "розпредмечує" нормативний спосіб діяльності та перетворює його на предметний". З цього необхідно виокремити декілька моментів, які підкреслюють роль рефлексії у професійній діяльності:

- рефлексія необхідна під час оволодіння професійною діяльністю;
- цей феномен є основоположним при здійсненні контролю та управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок;
- рефлексія є обов'язковою у ситуаціях зміни умов професійно-освітньої діяльності;
- рефлексія являє собою один із механізмів розвитку діяльності [20].

Досить важливою рефлексія виявляється у процесі оволодіння професіями у системі "людина-людина", які вирізняються насиченим психологічним фоном, що значно утруднює технологічну регламентацію діяльності. У таких умовах, за твердженням Д. Шона, рефлексія як уміння професіонала інтегрувати власний досвід, теоретичні знання та дослідницький підхід з метою пошуку оптимального

вирішення неоднозначних практичних завдань та проблем стає показником високого рівня професіоналізму, для якого властивими є обдуманість та гуманістичність. У зв'язку з цим, актуальним стає вивчення умов і способів становлення та розвитку професійної рефлексії, розробка методів її цілеспрямованого формування.

Як вважав Б. Вульф, важливим завданням у підготовці професіонала є необхідність "запустити" рефлексію, щоб людина захотіла та зуміла рефлексувати, інтенсивно розвивала власну духовність, долаючи байдужість або душевну порожнечу, вміла сумніватися, бачити помилку, шукати шляхи її виправлення. Важливо, щоб особистість могла передбачити, хоча б вербально, вірогідні наслідки прийнятого рішення, розбиралася в собі, долала невпевненість у своїх силах. Вчений зазначав, що рефлексія – це особливий випадок індивідуального самоврядування й саморозвитку. Відсутність у людини рефлексії – її духовна трагедія [4].

У сучасній психології праці та психології професійного розвитку рефлексія розглядається як центральна, важлива якість особистості, від якої залежить успішність в оволодінні та виконанні людиною професійної діяльності. Зокрема, такої думки дотримувався Е. Зеєр. В. Розін до числа найбільш істотних професійно важливих якостей людини як суб'єкта професійної діяльності відносив рефлексивність. Вчений звертав увагу на те, що загальна оцінка успішності професійної діяльності повинна містити як зовнішній критерій (оцінки інших людей), так і внутрішній (власну оцінку успішності діяльності). За його твердженням, особистість з високим рівнем рефлексії може більш адекватно оцінити та організувати свою роботу і, як наслідок, досягти успіху [15].

Визначення професійної рефлексії можна зустріти у працях В. Метаєвої, де зазначений феномен постає як форма теоретичної діяльності людини, яка спрямована на осмислення особистістю власних дій та переконань з позиції професіонала. Вчена стверджувала, що професійна рефлексія виступає підґрунтям як для особистісного, так і для професійного зростання [10].

Іншої точки зору стосовно розуміння поняття "професійна рефлексія" дотримувалась Е. Рукавішнікова. Вчена вивчала її як психологічний механізм професійного самовдосконалення, завдяки якому відбувається самоактуалізація професіонала. За допомогою рефлексії фахівець здатний зайняти аналітичну позицію відносно себе та своєї діяльності, що набуває великого значення під час навчання у вищому навчальному закладі [18]. На думку Л. Мітіної, ще в період ранньої юності людина вперше серйозно замислюється про майбутню трудову діяльність та співвідносить свої особистісні та інтелектуальні можливості з уявленнями про різні спеціальності та вимогами обраних професій. Таким чином, професійна рефлексія зосереджує увагу особистості як на собі, на своїх здібностях і можливостях, необхідних у майбутній професії, так і на самій професії. Об'єктом уваги юнаків у період вибору спеціальності є також професіонали – люди, які досягли майстерності у своїй справі, визнання та повагу колег. Аналіз власних ресурсів, їх перегляд та інвентаризація дозволяють активно формувати індивідуальний стиль професійної діяльності, що особливо важливо не лише для майбутніх фахівців, а й для людей, які вже працюють або змінюють роботу (на більш цікаву або матеріально привабливу) [12].

Необхідно підкреслити, що професійна рефлексія, на думку Л. Мітіної, означає констатацію наявності або відсутності знань, умінь і навичок, необхідних для трудової діяльності. Це динамічна характеристика особистості, яка змінюється та розвивається, стимулюючи формування багатьох професійних якостей людини. Саме тому освітній процес у вузі не повинен зводитися до відтворення змісту підручників. Зокрема, навички професійної діяльності мають розвиватись під час проходження майбутнім психологом різних видів практики. В її межах необхідно активізувати студентів, стимулювати аналіз та рефлексію професійної діяльності.

Особливістю навчання студентів-психологів є те, що вивчаючи такі дисципліни, як психодіагностика, експериментальна психологія, психокорекція, проходячи у процесі навчання через низку тренінгів і практикумів, вони мають можливість вивчати себе, свої здібності, здобувати знання про власні ресурси і можливості. Викладачі мають допомагати студентам розвивати уміння об'єктивно оцінювати отриману інформацію і використовувати її під час розробки індивідуальних програм самокоректування та подальшого саморозвитку. Самодіагностика може здійснюватись за допомогою механізму відрефлексування й зіставлення актуальних даних і професійних норм. Студент має знати професійно значущі та особистісні якості фахівця, що відповідають вимогам професіограм і акмеограм, свідомо спрямовувати свої зусилля на їх формування. Для того, щоб ще на етапі навчання зорієнтуватись у своїй майбутній професії та побудувати траєкторію власного професійного зростання і самовдосконалення, майбутнім психологам можна запропонувати скласти персонограму і кар'єрограму. Персонограма є уточненим ранговим списком здібностей конкретного студента, які фігурують у професіограмі фахівця, розміщених за ступенем їх розвиненості. Кар'єрограма відкриває перед майбутнім психологом вірогідні варіанти особистісного зростання. На думку І. Мартинюка, персонограма і кар'єрограма є одними з основних інструментів, які забезпечують ефективність розвитку професійної рефлексії фахівця на етапі його навчання у вищому навчальному закладі. Майбутній психолог ще під час навчання має вчитися обмірковувати власну точку зору та планувати подальші дії. До того ж, оволодіння знаннями та вміннями, які необхідні у майбутній професійній діяльності, сприяє

усвідомленню студентами власного професійного зростання, формуванню у них професійної рефлексії, яка є центральною складовою самовизначення та знаходиться в зоні найближчого розвитку [12].

Отже, здатність до професійної рефлексії – це результат професійної та рефлексивної діяльності. С. Михайлова у своїх дослідженнях поглиблено вивчала рефлексивні здібності особистості. Вчена розглядала їх як систему властивостей інтегральних носіїв. Серед них вона виділяла наступні: стиль, рефлексивні процеси, управлінські вміння, децентралізація особистості. У комплексі всі ці властивості забезпечують високі професійні результати в роботі [13].

Як стверджувала в одній зі своїх праць М. Романова, професійна рефлексія у діяльності майбутніх психологів виконує наступні функції:

- проектувальну, яка полягає у моделюванні професійної діяльності;
- організаційну, що передбачає вибір та систематизацію найбільш ефективних способів взаємодії у професійній діяльності;
- смислову та творчу, за допомогою яких особистість розвиває вміння креативно обдумувати власні дії та поведінку;
- мотиваційну, що визначає вектор і спрямованість професійної діяльності на досягнення мети;
- корекційну, яка спонукає до зміни та перебудови діяльності [16].

За положеннями М. Тутушкіної, рефлексія спирається на властивості особистості. Відповідно, і професійна рефлексія базується на індивідуальних властивостях особистості. Тому, за позицією цієї вченої, сутність поняття "професійна рефлексія" полягає в тому, що це найважливіший механізм, який спрямований на самовдосконалення, розвиток можливостей власного "Я" відповідно до вимог обраної професії. Майбутні фахівці мають не лише працювати над вдосконаленням особистісного потенціалу, засвоювати теоретичні та практичні знання та вміння, а й навчатися аналізувати і реалізовувати рефлексію в межах практичної діяльності [19].

Висновки. На сучасному етапі рефлексія набуває все більшого значення у різних сферах діяльності, зокрема це стосується і професійної діяльності. Вона є основоположною при здійсненні контролю та управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок, необхідна в ситуаціях зміни умов професійно-освітньої діяльності, є одним із основних механізмів розвитку діяльності. Узагальнюючи погляди низки вчених, можна зробити висновок, що професійна рефлексія – це психологічний механізм професійного самовдосконалення, сутність якого полягає в осмисленні людиною власних дій та переконань з позиції фахівця та співвіднесенні своїх можливостей із вимогами обраної професії, завдяки чому стає можливим саморозвиток особистості як професіонала.

Особливого значення здатність до професійної рефлексії набуває під час навчання у вищому навчальному закладі, адже аналіз власних ресурсів, їх перегляд, інвентаризація дозволяють активно формувати індивідуальний стиль професійної діяльності. До того ж вона допомагає у моделюванні майбутньої професії, у виборі та систематизації найбільш ефективних способів взаємодії у професії, у визначенні вектору та спрямованості професійної діяльності на досягнення мети та спонукає до зміни та перебудови діяльності. У структурі професійної діяльності рефлексія набуває систематизуючого характеру, стає особистісною основою професіоналізму майбутнього фахівця.

Використані джерела

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа : учеб. для вузов / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
3. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
4. Вульф В.З. Рефлексия: учить, управлять / В.З. Вульф // Мир образования. – 1997. – № 1. – С. 63–64.
5. Давыдов В.В. О двух основных путях развития мышления школьников / В.В. Давыдов // Материалы V Всесоюзного съезда общества психологов СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 686–687.
6. Ковалев Б.П. Рефлексия в процессах педагогической деятельности и общения у молодых учителей / Б.П. Ковалев, С.В. Кондратьева, В.А. Кривошеев // Совершенствование профессиональной подготовки будущего учителя. – Ярославль : Изд-во Ярославского университета, 1989. – С. 54–62.
7. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание / В.А. Лекторский. – М. : Наука, 1980. – 156 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 344 с.
9. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема / М.К. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 73–79.
10. Метаева В.А. Развитие профессиональной рефлексии в последипломном образовании: методология, теория, практика : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Метаева Валентина Александровна. – Екатеринбург, 2006. – 357 с.

11. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
12. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 14. – С. 29-38.
13. Михайлова Е.С. Коммуникативный и рефлексивный компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Михайлова Елена Сергеевна. – Л., 1990. – 170 с.
14. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480 с.
15. Розин В.М. Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры / В.М. Розин // Рефлексивные процессы и управление. – 2003. – № 1. – С. 19-26.
16. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Евгения Сергеевна Романова. – М., 1992. – 246 с.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн – М. : Учпедгиз, 1946. – 704 с.
18. Рукавишникова Е.Е. Формирование профессиональной рефлексии у студентов медицинского колледжа : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Рукавишникова Елена Евгеньевна. – Ставрополь, 2000. – 170 с.
19. Практическая психология : [ученик для вузов] / [под редакцией д-ра психол. наук, проф., акад. БПА М.К. Тугушкиной]. – Санкт-Петербург : "Дидактика Плюс", 2001. – 368 с.
20. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д. Шадриков. – М. : Русь, 1996. – 320 с.
21. Щедровицкий Г.П. Рефлексия в деятельности / Г.П. Щедровицкий // Вопросы методологии. – 1994. – № 4. – С. 76-121.
22. Щербакова Т.П. Отличительные особенности урока "открытия" нового знания от урока рефлексии / Т.П. Щербакова // Психологический журнал. – 2000. – №2. – С. 46-58.

Ivashchenko A. I.

CONCEPT "PROFFECIONAL REFLECTION" AND ITS SIGNIFICANS IN THE PROFFECIONAL ACTIVITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

In the article the theoretical analysis of the concept "professional reflection" which becomes more and more important in various spheres of public life is presented. It is fundamental in controlling and managing the process of mastering knowledge and skills. It is required in situations when a change of professional and educational activity conditions is needed. It is one of the basic mechanisms of activity development. It was found that professional reflection gains its main importance while studying in high school, because the analysis of personal resources, their revision, inventory can allow future psychologists to form an individual style of the future professional activity. Moreover, it helps in modeling future profession, selection and systematization of the most effective ways of interaction in professional activity in the field of psychology, in determining the vector and direction of professional activity to achieve goals and encourages changing and restructuring the activity. In the structure of professional activity reflection gets a systematizing character and becomes a personal basis of future specialist's professionalism. As a result of a number of scientists' views generalization, we came to the conclusion that professional reflection is a psychological mechanism of professional self-improvement through human's understanding of personal actions and specialist's beliefs, and correlation of personal opportunities with the requirements of a chosen carrier, thanks to that, the personal professional self-development becomes possible.

Moreover, professional reflection has an important social, scientific and practical significance, since the values which define a humanistic trend of the future psychologist are formed. At the same time it is a means of understanding personal professional abilities of a student and promotes the formation of his individual professional style.

Key words: reflection, professional reflection, future psychologists, professional activity, professional.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2015